

Fortsætter historien?

af Uffe Østergård

Ifølge den japansk-amerikanske tænker Francis Fukuyama betød afslutningen af den Kolde Krig afslutningen af Historien i historiefilosofisk forstand, altså Historien med stort H, retning og mening.¹ Han mente på dette tidspunkt at det liberale demokrati havde sejret over sine ideologiske konkurrenter, arvemonarkiet, fascismen og kommunismen. Som han selv formulerede det i introduktionen til bogudgaven fra 1992: "More than that (det liberale demokratis sejr u.ø.), however, I argued that liberal democracy may constitute the "endpoint of mankind's ideological evolution" and the "final form of human government", and as such constituted the "end of history". That is, while earlier forms of government were characterized by grave defects and irrationalities that led to their eventual collapse, liberal democracy was arguably free from such fundamental internal contradictions. This was not to say that today's stable democracies, like the United States, France or Switzerland, were not without injustice or serious social problems. But these problems were ones of incomplete implementation of the twin principles of liberty and equality on which modern democracy is founded, rather than of flaws in the principles themselves. While some present-day countries might fail to achieve stable liberal democracy, and others might lapse back into other, more primitive forms of rule like theocracy or military dictatorship, the *ideal* of liberal democracy could not be improved on." (Fukuyama 1992, xi).

Dette udsagn misforstod mange historikere og andre ikke filosofihistorisk skolede skribenter som en påstand om, at efter markedsliberalismens sejr over kommunismen ville der ikke ske mere i verden. Og dementerede i egen mening Fukuyamas hegelianske påstand med triumferende påvisninger af at der stadig sker meget i en verden, der er mindst lige så fuld af konflikter og katastrofer som tidligere tiders. "Der sker fortsat meget, derfor fortsætter historien" kan man sammenfatte deres naive svar på Fukuyamas indflydelsesrige skrift. Svaret er naivt, for Fukuyama aldrig har påstået at historien skulle være slut, hvis man dermed forstår at der ikke skulle ske mere. Hvad han mente med sin proklamation af "The End of History" var, at Historien med stort meningsfyldt og retningsbestemt hegeliansk H dermed mistet sit mål. Det er i denne bestemte forstand at Historien med stort H skulle kunne siges at være slut. I hans læsning gjaldt dette såvel Hegels liberale vision om den stadig stigende frihed som Marx' stillen friheden på hovedet med det kommunistiske årtusindrige som Historiens mål og mening.

For Hegel sluttede Historien allerede på hans egen tid i 1820erne i og med at han havde gennemskuet historiens udviklingsgang som fremskridt i bevidstheden om friheden. Men denne indsigt var kun for de få, de filosofisk skolede med fornuftens øjne. Kun den filosofiske fornuft kan begribe at det går fornuftigt til i historien, med andre ord få øje på den store Historie med overordnet samfundsmæssig betydning i de mange mindre historier, der kun har personlig betydning. For Hegel var denne indsigt,

¹ Francis Fukuyama, *The End of History and the last Man*, Harmondsworth: Penguin Books 1992; Fukuyamas tese om det liberale demokratis sejr blev først formuleret som et spørgsmål i en artikel med titlen, "The End of History?" i tidsskriftet *The National Interest* no. 16, sommer 1989, 3-18, der siden gik sin sejrsgang over det meste af verden, herunder også i Danmark.

denne store fortælling ikke historiens sidste ord, selv om det ofte påstås i sekundærlitteraturen. Systemer som undertrykker frihed er for ham dømt til at gå under før eller senere. Men det sker først, når mennesket er blevet bevidst om at det er frit af væsen. For Hegel eksisterer der ingen historisk automatik. Såvel Historien med stort H som historien med lille h er en kamp mellem modsætninger, hvor der permanent udvikles nye modsætninger.²

Man kan meget vel diskutere i hvor høj grad historiefilosofferne fra Platon til Marx og Hegel virkelig opfattede Historien som retnings- og skæbnebestemt, sådan som Karl Popper påstod i sit udbredte værk *The Open Society and Its Enemies* fra 1945, som han begyndte at skrive under indtryk af Hitlers indmarch i hans fødeland Østrig i 1938. Halvfjerdsernes meget udskældte “kapitallogik” – eller som den selv kaldte sig, ”kritikken af den politiske økonomi” – gik faktisk ud på at erstatte historiefilosofiens abstrakte stadieteorier og tvangsmæssige udviklingshistorie med mere begrænsede og nuancerede forståelser af det moderne samfund. Desværre forsyndede dens udøvere sig ofte mod de oprindelige kloge og begrænsende formuleringer og forfaldt til “logisk” udledning af “kapitalens bevægelseslove” i stedet for ædruelige, empiriske undersøgelser af reale forhold. Og under alle omstændigheder foregik overvejelserne i et så indviklet og esoterisk sprog at indholdet gik over hovedet på næsten alle, tilhængere såvel som kritikere, med det resultat at kun skældsord som “munkemarxisme” er blevet stående sammen med den alenlange titel på det grundlæggende værk i genren, idehistorikeren Hans-Jørgen Schanz’ *Til rekonstruktionen af kritikken af den politiske økonomis omfangslogiske status* (Modtryk 1973).

Formålet med bogen formuleres således i indledningen: “... at få præciseret logiciteten i kritikken af den politiske økonomi, for herved at kunne bidrage til atter at gøre den marxske teori forskningsfrugtbar, hvor dette – og det er tesen her – kun kan ske ved at opgive den klassiske postmarxismes tro på den marxske teoris universalhistoriske og encyklopædiske gyldighedsområde.” (s. 11). Taget på ordet et yderst fornuftigt formål, der imidlertid af mange blev misforstået som en ny historiefilosofi for det moderne (læs kapitalistiske) samfund, hvor “udledninger” fra teoretiske grundantagelser erstattede empirisk observation. Samtidig reducerede teorien historieforskningen til lutter kuriøse småhistorier om tiden forud for kapitalismens gennemslag, før verden “kom på sit eget begreb” som det hed. Historiske erfaringer blev således reduceret til “forhistorie” og ikke tillagt nogen selvstændig betydning. Der var altså god grund til at kritisere “kapitallogikken”, men afvisningen har i vid udstrækning overset programmets sunde kritik af den overhistoriske teleologi i megen udbredt tænkning af såvel marxistisk som liberalistisk aftapning, alt det Karl Popper sammenfattede under samlebegrebet “historicisme”

Denne situation var en del af baggrunden for den store interesse for Fukuyamas afskrivning af den historiefilosofiske mening med Historien i artiklen fra 1989 og bogen fra 1992. Kommunismens sammenbrud i Østeuropa og Sovjetunionen indvarslede en mulighed for at komme ud af den mekaniske historiefilosofis forenkede skemaer. Problemet var at man derved let kom til at abonnere på Karl Poppers næsten lige så forenkede og overdrevne kritik af den såkaldte “historicisme” hos fjenderne af

² Per Clausen, “Forord” til G.W.F. Hegel, *Forelæsninger over historiens filosofi*, Kbh.: Gyldendal 1997, 23-24.

det frie samfund fra Platon til Hegel og Marx.³ Poppers bøger har siden gået deres sejrsgang over det meste af verden og uddeles i titusindvis som frieksemplarer af den succesfulde antikapitalistiske spekulant George Soros gennem Soros-Foundation's lokalkontorer i det postkommunistiske Østeuropa og det effektive Centraleuropæiske Universitet med hovedsæde i Budapest. Men Poppers anti-historiefilosofi er, alle dens korrigerende kvaliteter til trods, næsten lige så forenklet og utilstrækkelig som de historiefilosofier, den søger at erstatte med falsifikations-princippet og anti-forudsigelses-fremgangsmåden, der bl.a. er analyseret i værket *Conjectures and Refutations* fra 1963 – i øvrigt dedikeret til en af den liberale markedskapitalismes fremmeste fortalere, den ligeledes østrigske fødte F. A. von Hayek.⁴

Alle disse referencer ligger bag litteraten Thomas Thurahs valg af den lidt indforståede sentens, "Historien er ikke slut", som overskrift for en samling af 36 samtaler med europæiske forfattere.⁵ Samtalerne er foregået mellem 1996 og 2000 og udbygget med, for de flestes vedkommende glimrende, koncentrerede introduktioner til de interviewedes forfatterskaber. Påstanden om at historien ikke er slut er formuleret af Thurahs sidste samtalepartner i bogen, den tyske socialist Stefan Heym. Han var aldrig medlem af det kommunistiske parti, men alligevel i kraft af sin internationale anerkendelse og frivillige tilbagevenden til DDR fra USA i 1952 ret tæt på ledelsen i DDR. I november 1989 var han og Christa Wolf de mest artikulerede fortalere for at DDR's sammenbrud endelig skabte chancen for et egentligt socialistisk alternativ til Vesttyskland. Ifølge Heym var det østtyske folks udskiftning af mottoet "Wir sind das Volk" til "Wir sind ein Volk" i novemberdagene i 1989 resultat af en dygtigt gennemført politisk-psykologisk krigsførelse fra Vestens side (s. 445).

Heym ved hvad han taler om, da han selv fungerede som propagandaofficer i den amerikanske hær fra indkaldelsen i 1943 og gjorde tjeneste i Tyskland efter besættelsen. Så måske er hans analyse ikke helt ved siden af, selv om den virker urimeligt forenklet. Med hans egne ord, der næsten lyder som om de kom fra Lenins planlægning af Oktoberrevolutionen eller en amerikansk lærebog i psykologisk krigsførelse, er forklaringen på at den østtyske befolkning gik fra at kræve frihed til at kræve forening med Vesttyskland:

"At det var arrangeret, at det var resultatet af en politisk-psykologisk krigsførelse, som blev meget dygtigt gennemført. Men hvis De beder mig om at bevise det, så ..."
– De taler om en konspiration?

"Næ, det eneste man har brug for i sådan en situation, er det rigtige slogan på det rigtige tidspunkt udtalt af nogle få mænd og kvinder anbragt strategisk rigtigt."

– De taler altså helt konkret om, at nogle mennesker blev bedt om at stille sig op på Alexanderplatz ...?

"Ikke på Alexanderplatz, men ved en senere lejlighed, da Kohl kom til DDR. Ja, det blev gjort sådan og gjort dygtigt. Og derefter fulgte den udvikling, vi kender, og som på mange måder har været en skuffelse for befolkningen i det tidligere DDR."

³ Karl Popper, *Enemies of the Open Society. I Plato, II Hegel and Marx*, London: Routledge 1945 og *The Poverty of Historicism*, London: Routledge 1957.

⁴ Friedrich August von Hayek levede fra 1899 til 1992 og er især kendt for værket *The Road to Serfdom* fra 1944 (dansk overs. *Vejen til trældom*, Forlaget i Haarby 1981), hvori han afviser enhver centralstyring af økonomien til fordel for markedet som et informationssystem (cf. Poul Lübcke, *Politiske Ideer. En grundbog om liberalisme og socialisme*, Kbh.: Politikens Forlag 1995, 202-03). Hayeks økonomisk teoretiske indsigt består især i påvisningen af den såkaldte "Ricardo-effekt" om sammenhængen mellem lønniveau og længden af den økonomisk cyklus.

⁵ Thomas Thurah, *Historien er ikke slut. Samtaler med 36 europæisk forfattere*, Kbh.: Gyldendal 2001, 476 sider, pris 395 kr.

– Hvilken skuffelse?

“Hvad befolkningen først og fremmest ønskede sig, var hård valuta, D-marken, mulighed for at rage til sig som kunderne i stormagasinerne under udsalget og så naturligvis muligheden for at rejse. Alle de ting, man i det kapitalistiske samfund forstår ved frihed. Det gjorde befolkningen ret i, den havde lov til det, for folk havde ikke haft adgang til den slags meget længe. Men det betyder ikke alt her i livet, og det er folk ved at finde ud af.”

– Men de vil stadig betakke sig for et nyt socialistisk eksperiment?

“De har prøvet ét eksperiment, og det var nok. Men det betyder ikke, at de vil have det, de har.”

– Hvad får så Dem til at ønske at udføre eksperimentet én gang til, hvorfor skulle det lykkes anden gang?

“Jeg ved ikke, om det ville lykkes anden gang, men sådan er det med enhver historisk udvikling, man kan ikke forudse den. Den socialisme, man kendte frem til 1989, vil selvfølgelig ikke kunne fungere, det ved alle, og den vil ikke blive gentaget. Men kapitalismen er heller ikke ideel. Så vil der ske noget nyt, mere vil jeg ikke sige, jeg er ikke profet.” (s. 445-46).

Stefan Heym har selv i vist omfang handlet i overensstemmelse med sin analyse, idet han stillede op for efterfølgerpartiet PDS til det østtyske kommunistiske parti, SED, ved det første valg til den fællestyske Forbundsdag. Han blev valgt i den sikre kreds i Berlin Mitte og fungerede oven i købet som det ældste medlem som præsident for det første møde i parlamentet. Efter denne indsats tabte han ganske vist interessen for formaliseret partipolitik – hvis han nogen sinde havde haft den – men gav sit bidrag til at det lykkedes PDS at bide sig fast som regionalt talerør for en østtysk nostalgi og følelse af forurettelse over at være blevet koloniseret af de rige fætre fra vest. Forståeligt ud fra de mange enkelte karriereforløb der blev afbrudt med sammenbruddet for DDR, men ikke meget i overensstemmelse med de store generelle paroler om socialisme og demokrati, den foreliggende bog – blandt andet – handler om.

Et af bogens tre vigtigste politiske temaer er nemlig forarbejdningen af den totalitære erfaring. De to andre er forholdet mellem nazisme og kommunisme og bearbejdningen af den historiske erindring om holocaust. Stefan Heym har leveret overskriften men ikke megen indsigt i, hvorfor det gik galt for kommunismen, på trods af dens proklamerede gode vilje. Det samme gælder Günter Grass, der stædigt har bidt sig fast i det uretfærdige i vesttyskernes dyrt betalte overtagelse af Østtyskland. Hvordan de vesttyske ledere skulle have handlet anderledes i de afgørende måneder i 1989 og 1990, hvor det endeligt lykkedes at slutte fred efter 2. verdenskrig, giver han intet svar på. Men at det var forkert slår Grass fast med syvtommersøm i en af bogens seneste samtaler fra 7. august 2000. Lige så skarpt Grass har afdækket de tyske dilemmaer fra nazismen, lige så naiv og overfladisk forekommer hans beskrivelse af det han kalder den vesttyske kolonisering af Østtyskland.

Sigfried Lenz er ikke enig i denne bedømmelse, men giver op over for udfordringen til at komme med en bedre analyse. Nej, skal man have indsigt i det verdenshistoriske ombrud i det der nu er det forhenværende Østeuropa, må man gå til repræsentanter for de slaviske litteraturer. Den gamle kæmpe Ivan Klíma, der holdt den kritiske distance under efterkrigstidens skiftende konjunkturer i Tjekkosllovakiet, leverer under overskriften “dobbelt bogholderi” en smertende indsigt i det totalitære regimes natur. Men også indsigt i den fristelse til at leve et “normalt” liv som også

karakteriserede de undertrykkende perioders relative “normalitet”. Han forklarer skånselsløst og ufordømmende, hvorledes det var lettere for ham end så mange andre mindre heldige kolleger at holde modstandsfanen højt i kraft af indtægter og anerkendelse fra den vestlige verden. Ikke nemt, men netop muligt.

Samtidig er Klíma i modsætning til Stefan Heym og Günter Grass en nøgtern realistisk betragter af den uheroiske nutid. Som han selv siger om forskellene på tiden før og efter 1989: “Det var interessant, litteraturen betød noget i den tid. Det betød også noget, at vi blev her, og at vi ikke samarbejdede med systemet. Det betød noget, og det gav en vis tilfredsstillelse. Men jeg kan også godt huske, hvor nedtrykt jeg var. Jeg havde ikke noget tv, for jeg kunne ikke holde de officielle programmer ud. (...). Nu har vi virkelig lov til at tale til publikum, på tv og i radioen. Det er selvfølgelig ikke så vigtigt længere, men det er på en måde meget godt. Nu er folk frie og kan få alle de nyheder, de vil. Så jeg er meget lykkelig, selv om vi har mistet noget af vores betydning.” (s. 32).

Direkte adspurgt om hvordan han opfatter invasionen af den amerikanske massekultur og den øvrige kulturelle forfladigelse svarer Klíma: “Vi mister en sans for tilværelsen. For de fleste mennesker er det eneste mål i livet at have penge, rejse og at blive underholdt. Det er ikke nok. Men det er stadig bedre end et totalitært styre.” (s. 32). Dette svar holder han også fast i efter at have sammenfattet sin erfaring med en tysk kz-lejr (Theresienstadt, som Klíma nærmest oplevede som en politisk skole), efterkrigskommunismen, hvor han i begyndelsen selv var ivrig kommunist, Pragforåret, hvor han var en af ledende fortalere for friheden, 70erne og 80erne, hvor han var aktiv i Charta 77, og fløjlsrevolutionen i 1989.

Læren af et langt politisk forfatterliv sammenfatter Klíma således: “Jeg har levet det meste af mit liv under totalitære ideologier, de interesserer mig. Nu oplever vi en tid, hvor ideologierne er i miskredit. Det betyder ikke, at der ikke i fremtiden vil komme nye ideologier. Folk vil altid søge noget, der kan give deres liv en retning og et mål.”

– De har også talt om at give livet en retning, at sætte sig et mål?

“Mål, som en ideologi tilbyder dig, en ny og bedre verden, er noget ganske andet end personlige mål. Det første er altid forkert.” (s. 34).

Tilsvarende indsigter ville det have været mulig at få i Thurahs samtale med den formidable estiske forfatter Jaan Kross. Desværre ser det ikke ud til at Thurah har fået læst Kross’ hovedværk om stalinismens tiltrækning og undertrykkelse i Estland, *Modstand*, selv om den nævnes i gennemgangen af forfatterskabet.⁶ *Modstand* er nemlig af uforklarlige grunde ikke oversat til dansk, men kun til svensk (hvor den til gengæld kan fås i paperback til 25 kr). Samtalen med Kross kommer derfor næsten udelukkende til at dreje sig om den historiske roman, *Tsarens galning* fra 1978, der i 1992 blev oversat til dansk af den utrættelige kender af finske og estiske forhold, Søren Sørensen. Bestemt ikke uinteressant, men man efterlades med en fornemmelse af spildt mulighed for virkelig at komme tæt på historiens store dilemmaer via indsigten i en lille nation, hvis problemstillinger er nemmere for danske at sætte sig ind i end de større landes.

⁶ Jaan Kross, *Modstand*, Stekh.: Natur och Kultur 1993 (estisk *Tabamatus* 1992). Men der er så meget anden litteratur fra Baltikum, der heller ikke kommet over Øresund. Så vidt jeg ved har ingen dansk TV-station overvejet at bringe den formidable svenske indspilning af Kross’ serie “Wikmans pojker” om livet i det selvstændige Estland i 1930erne. Så længe de ikke er opdaget af briterne eller amerikanerne, har vore nabolande ikke store chancer i det amerikaniserede medielandskab i Danmark.

Modsat kan man ikke klage over manglende oversættelser af ungarenen Péter Esterházy's værker. Takket være oversætteren, hans fætter og næsten navnefælle Peter Eszterhás og forlaget Rosinante er vi ganske rigt forsynede med Esterházy's raffinerede, østeuropæiske variant af postmodernismen. Ingen har så hovedkuls taget afsked med det modernes forestilling om jeg'ets og samfundets parallelle og gradvise forbedring som de tidligere kommunistiske stater. Overgangen har været brat, og reaktionen – det "uforenelige, det centrumløse – derfor endnu voldsommere end i vest" (s. 247-48). Af den grund ville det også være et paradoks, hvis centrumsløshedens forfatter skrev bøger der plæderer for nye, store sammenhænge. Det afstår Esterházy da også eftertrykkeligt fra. "Mod-syntetikum" kalder han sin fremgangsmåde. Alle disse kvaliteter gør det imidlertid vanskeligere at tolke ham under den verdenshistoriske problemstilling, som Thurah forsøger i at anlægge i bogen som helhed. Esterházy undslipper da også, bortset fra to vigtige erkendelser. Den ene fra bogen *Ned ad Donau eller grevinde Hahn-Haahns blik* (1991, dansk 1994) lyder således: "Fusk. Forfuskede huse, forfuskede weekends, forfuskede ægtepar, forfuskede ægteskaber, forfuskede liv. Fusk er et grundbegreb. Kádár-regimets hovedgrundbegreb." (s. 249).

Den anden indsigt formuleres i indledningen af den korte samtale med Thurah i 1997: "Ved frihedens begyndelse, det vil i praksis sige omkring 1988-91, skrev jeg hver eller hver anden uge en klumme i en avis. Klummerne var skrevet, ikke på grundlag af håb, men simpelthen på grundlag af en forkert vurdering af situationen. Jeg mente nemlig, at vi nu havde en *tabula rasa*-situation, vi havde muligheden for at skabe noget på grundlag af vore erfaringer, ikke blot vore egne, men også diktaturets erfaringer. Det var – i hvert fald delvis – en fejlbedømmelse, for erfaringerne, jeg skrev om, var kun personlige, de var ikke samfundsmæssige. Det er meget vigtigt at understrege, at ingen af de forhenværende såkaldte socialistiske lande har en samfundsmæssig erfaring, de har kun personlige. I den forstand er meget gået anderledes, end jeg troede dengang. Hvad der skulle have været en oplysningsepoke, blev noget andet. Tingene har ikke først og fremmest været styret af fornuften. Der kom med det samme disse gamle toner, ting, vi kun havde læst om, ting fra trediveerne; nationalisme, antisemitisme." (s. 250).

Her er vi tæt ved en forståelse af kernen i omvæltningerne. Ikke megen storladet historiefilosofi à la Fukuyamas hegeliensk-liberale afslutning af historien. Snarere en resigneret erkendelse af at ikke meget er nyt under solen. Ikke engang de totalitære regimer – eller måske netop disse – har ændret på middelmådigheden. Deraf Esterházy's resignerede, men ofte meget morsomme, postmoderne småhistorier. Der dog ikke lever op til Trieste-forfatteren Claudio Magris' formidable rekonstruktion af den centraleuropæiske kultur, der holdes sammen af floden *Donau (Danubio)* (1986/1989). Det er dog ikke så meget denne bog, Thurah har valgt at tale med Magris om, som den noget ældre *Funderinger over en sabel* (1984), der handler om de kosakker som kom i klemme i 2. verdenskrig mellem nazister og kommunister. Og så de små fortællinger i *Microcosmi*, der bl.a. skildrer de jugoslaviske partisaners vold i Trieste efter erobringen i 1945, fortællinger der sammen med fortællingen om de kosakker som kom i klemme mellem stormagterne har leveret overskriften til samtalen "Statister i verdenshistorien".

De moderne politiske dilemmaer er dog nok så klart formuleret af de vestlige forfattere. Ikke de danske, der bortset fra Tage Skou-Hansens præcise indsigter i forskellen på modstandskampens demokratiske anti-utopi og 60ernes og 70ernes

revolutionære og antidemokratiske flirt med utopierne (s. 52), stort set kun taler om sig selv og deres bøger – men det er selvfølgelig også det de blev spurgt om. Men de norske forfattere. Især Kjartan Fløgstad og Dag Solstad imponerer mig. Nok især fordi jeg før læsningen af Thurahs bog opfattede dem som bedagede, maoistiske realister. Nu har jeg lært dem at kende som reflekterede fortolkere af deres tid, moderne uden at opgive gamle idealer og for Fløgstads vedkommende forankret i arbejderkulturens modernitet og solidariske livsform.

Mest interessant til forståelsen af forholdet mellem nazisme, kommunisme og den nye politisering i 1960erne og 70erne er dog på hver deres helt forskellige måde den nederlandske Cees Nooteboom, den netop oversatte flamske Hugo Claus og den franske Philippe Sollers.

Samtalen med Cees Noteboom, der foregik i to omgange i København 5. november 1997 og i Frankfurt am Main 15. oktober 1999, begynder meget traditionelt med spørgsmålet om skribentens arbejdsproces. Men så kommer de spændende og realistiske politiske indsigter fra en forfatter, der har levet i sin tid (han er født i 1933) men ikke blevet grebet af 60ernes revolutionsromantik. I modsætning til så mange af sine samtidige i Vesten var Noteboom dybt påvirket af delingen af Europa. Og kan derfor i modsætning til så mange andre selverklærede “progressive” uskrømtet glæde sig over det der er sket siden 1989. Med hans egne ord: “I 1956, da jeg var i Budapest, da forstod jeg – tror jeg – for første gang systemets natur. Siden har jeg været bevidst om spørgsmålet. Jeg har mange venner, der havde mange pæne ting at sige om kommunismen og systemet. Det var ganske vist ikke ideelt, men på den anden side var der jo – osv. Så jeg havde altid en fornemmelse af at befinde mig på den forkerte side. Men efter at have set Budapest, efter at have besøgt mange af disse lande, efter at have besøgt Østtyskland, Østberlin, fik jeg en stadig stærkere fornemmelse af, at noget var galt, at Europa på en forfærdelig og unaturlig måde var blevet splittet. Unaturlig, fordi vi har årtusindlang historie til fælles med polakkerne, ungarene, bulgarerne osv. Så da den (muren u.ø.) endelig faldt, følte jeg – så endelig!”

– Og siden?

“Siden har jeg oplevet nogle skuffelser. Især vesttyskernes reaktion på Genforeningen har skuffet mig. Det er da noget, at vi (dvs. hollænderne u.ø.), der var besat under krigen, er for Genforeningen. I det mindste de – vesttyskerne – skulle være for den. Men for dem har det været så behageligt at være alene om at høre til Vesteuropa. De har følt sig som de rigtige tyskere. Tyskerne i øst var for dem at se kun tyskere frem til 1945. Det er, som om den ene halvdel af tyskerne har en bedre samvittighed end den anden. Det er der ingen grund til. Nej, jeg har svært ved at forstå, at så mange af mine intelligente vesttyske venner har kunnet sige: næ, vi har ikke brug for dem. Og det gælder måske hele Europa: I halvtreds år har ingen kunnet rejse frit i Østeuropa, derfor kender vi ikke disse lande. Når vi endelig kommer dertil, føler vi på en eller anden måde, at de ikke er på niveau.” (s. 44-45).

Denne dybtfølte forståelse for den fælles europæiske kultur eller civilisation – Noteboom bruger ingen af udtrykkene – er parret med en illusionsløs forståelse af politikens vilkår efter Murens fald: “Politikken i Deres og mit land er vigtig, for nogen skal jo tage sig af samfundet, men jeg kan ikke mobilisere den store entusiasme.”

– Hvorfor ikke?

“Fordi jeg ikke finder det interessant. Der er intet på spil. Vi har disse velfærdssamfund, der forsøger at bringe vores befolkninger gennem livet på en ordentlig og anstændig måde. Det er fint, men det er, når vi er truede, at det politiske bliver interessant. Tag Tyskland: Alt, hvad man ikke har ønsket er sket. Kejserrige, krig, revolution, Weimarrepublikken, som heller ikke duede, nazismen, krig, kommunismen, og så, da det var overstået, demokrati. Først alle disse fundamentale ændringer og ofre, og så opdager man, at demokratiet er kedeligt.” (s. 43).

Sådan er vilkårene for politik, og det er måske det Francis Fukuyama mente med Historiens afslutning. Hvis det er tilfældet dementeres Thomas Thurahs titel af i hvert fald nogle af de medvirkende. En forfatter der ikke vil erkende denne virkelighed er portugiseren José Saramago. Samtidig med et fantastisk forfatterskab har han opretholdt sit medlemskab af et stalinistisk kommunistparti. Det har jeg tidligere været tilbøjelig til at tilgive ham, men det er svært efter at have læst denne samtale, der foregik på øen Lanzarote. I samtaleens løb kan man mærke, hvorledes den spørgende og den udspurgte i stigende grad irriteres af hinanden. Resultatet er at Saramago stædigt fastholder sit medlemskab af PCP. Direkte udspurgt om sammenhængen mellem sin religionskritik og kommunistiske overbevisning svarer han: “Det ene har ikke noget med det andet at gøre. Når jeg taler om kommunismen som en mulighed, så taler jeg om en jordisk ulighed. Det har intet med en forestilling om Gud eller troen på et paradys at gøre.”(s. 73). En lang redegørelse for rædslerne under 1500-tallets religionskrige udløser følgende helt relevante spørgsmål: “– Hvad De beskriver, lyder akkurat som forholdet mellem trotskister og leninister?” Hvilket igen fører en vred tilrettevisning med sig: “Nu skal vi ikke blande tingene sammen. Vi skal ikke hele tiden bevæge os fra religionen til politikken og især til marxismen. Enten taler vi om det ene, eller også taler vi om det andet.” (s. 74).

Den samtale kom der altså ikke meget ud af – ud over afsløringen af den gamle mands stædighed. Anderledes spændende forløber samtalen med den intellektuelt spændstige Philippe Sollers. Med et udgangspunkt som redaktør af det hyperteoretiske parisertidsskrift *Tel Quel* i 1960erne, et engagement i det maoistiske venstre og et stort eksperimenterende forfatterskab under mottoet, at ord ikke er billeder af verden, men grafiske tegn på en bogside, forventede jeg mig ellers ikke andet end uforpligtende udenomsnak. Det får man imidlertid, ligesom vi hos Hugo Claus får en fin forklaring på Belgiens manglende nationale identitet.

Der er i det hele taget mange gode samtaler om politik i denne bog. Eksistentielt vigtigst bliver talen om politik imidlertid hos de tre forfattere der tydeligst tematiserer det traumatiske brud i Europas historie som udryddelsen af jøderne og de mange andre grupper, holocaust, udgør: ungareren Imre Kertész, briteren Martin Amis og østrigeren Christoph Ransmayr.

Oplevelsen af holocaust er direkte temaet for samtalen med den imponerende ungarske holocaust-overlever, Imre Kertész i Budapest. Under overskriften “At vælge sin skæbne” opsummerer han læren fra sine delvis selvbiografiske bøger om en lille drengs oplevelse af Auschwitz. På spørgsmålet om graden af selvoplevelse i hovedværket *De skæbneløse* fra 1975 (dansk 1996) beskriver Kertész sin arbejdsmetode således: “Man må vælge. Da jeg begyndte på historien, måtte jeg vælge meget strengt, om jeg ville skrive en autobiografisk roman eller en fiktionsroman. Jeg besluttede mig for fiktionen. Hvad er forskellen? Hvis jeg havde skrevet en autobiografisk roman, så kunne jeg, når jeg beskrev Auschwitz, kun betro mine læsere, hvad de i forvejen godt ved, og hvad de i forvejen kender betydningen af. Men i

fiktionen må man skabe det. Og jeg ville fra den første sætning lade Auschwitz komme frem som et hæsligt dyr. I denne roman måtte Auschwitz bygges op gennem hver enkelt lille episode. Det var svært, jeg måtte fjerne en masse. Samtidig måtte jeg naturligvis støtte mig til materiale, så alt kan kontrolleres. Jeg skal sige Dem i al hemmelighed, at *alt* i denne roman, baggrunden for den, alt er dokumenteret. Jeg har taget fra tekster, fra breve, jeg har skildret en række fotografier, fotografier, som SS-folk har taget, jeg har taget personerne fra disse fotografier og skildret dem.”

– Men hovedpersonen er ikke autentisk?

“Nej, nej. Det dokumentariske har jeg kun brugt, hvor jeg ellers kunne have fået problemer. F.eks. ankomsten til Auschwitz, som i bøger altid er skildret som så frygteligt. Jeg husker det anderledes, og derfor måtte jeg se i dokumenterne, om det passede eller ej. Det er erindringens problem, derfor har jeg brugt disse fotografier. Fodboldbanen i Auschwitz, f.eks., ingen beskriver den. Jeg har gjort mig megen umage, det er bare en scene. Jeg var ikke sikker på, om jeg huskede rigtigt, fordi jeg ikke kunne finde denne fodboldbane omtalt i nogen bog. Men så pludselig dukkede den op, beskrevet i en fortælling, nøjagtig som jeg selv huskede den.” (s. 366).

Jeg har citeret denne lange, tilsyneladende rent tekniske passage, fordi den på mange måder er det bedste svar på Theodor Adornos overciterede spørgsmål fra tiden umiddelbart efter 2. verdenskrigs afslutning om, hvorvidt poesi er mulig efter Auschwitz. En tilspidset lære af Kertész’ forfatterskab er at det netop er Auschwitz der gør poesi mulig. Denne interesse forhindrer ikke Imre Kertész, som har oplevet begge undertrykkelsessystemer, i også at tale om ligheden mellem nazisme og kommunisme: “Auschwitz og totalitarismen er helt afgørende begivenheder eller fænomener i det tyvende århundrede. Vil man forstå vores tidsalder og de mennesker der har gennemlevet den, må man starte dér.”

– Tilpasning er et nøgleord?

“Ja, folks tilpasning, tilpasning til et system. Jeg synes, det er lykkedes meget godt i *De skæbneløse* at beskrive, hvordan man tilpasser sig en absurditet. Og denne tilpasning til det absurde har jeg set gentaget. Jeg har set, hvor let et diktatur kan forføre folk, hvor let og smertefrit man tilpasser sig.” (s. 368).

En helt anden bearbejdning af holocaust som del af den europæiske erindringskultur er briteren Martin Amis’ forfatterskab. Under overskriften “Spørg ikke hvorfor” gennemgås en række af værkerne i Amis’ allerede omfattende forfatterskab. Det i denne sammenhæng mest interessante værk er *Tidens pil* fra 1991 (dansk 1992). På spørgsmålet om hvordan en forfatter, der er født fire år efter atombomben og holocaust, kan skrive om disse emner svarer Amis: “Jeg tror, erfaringerne med atombomben vil undergå den samme forandring som holocaust. Hvad angår erindringen om holocaust, befinder vi os et følsomt sted, for i løbet af få år vil der ikke længere være nogen overlevende fra dengang. Snart vil det være en anden generations anliggende. Billederne af lejrene, togskinnerne og ligene, alt dette vil langsomt miste sin kraft. Så der er behov for nye udtryk for det, nye forestillinger om det. Min roman udkom i 1991, nogle få år efter Art Spiegelmanns grafiske fremstilling af holocaust-tragedien, *Maus*. De er begge eksempler på, at historien bliver fortalt på ny. Holocaust er et kompliceret symbol, en kompliceret virkelighed, og som sådan må det genfortolkes for hver ny generation. Og ikke nødvendigvis på samme måde. Overlevelshistorien, som for eksempel Primo Levi skrev, er tilgængelig for de overlevende, men ikke for mig. Mine forudsætninger er anderledes. Ja, det er ikke engang sådan, at jeg umiddelbart identificerer mig med ofrene. Min mor sagde til mig,

da jeg som barn stod og forsøgte at få mening i et billede fra en kz-lejr: 'Åh, tænk ikke på det, Hitler ville have elsket dig, du har lyst hår og blå øjne.' Og jeg tænkte: 'Pyha!' Var selvfølgelig lettet. Men det var måske begyndelsen til *Tidens pil*." (s. 175-176).

Det for mig allermest interessante, nye forfatterskab i bogen er dog østrigeren Christoph Ransmayr. Under overskriften "Livet i ørkenen" refererer han i samtalen kernen i sine to hovedværker. Det første, *Den sidste verden* fra 1988 (dansk 1990), er en omfattende historisk roman om det romerske imperium på Augustus' og Ovids tid. Ved hjælp af den lille by Tomi ved Sortehavets kyst, som Ovid var sendt i eksil til fra sit elskede Rom, fremstilles et vrængbillede af kernen af det romerske herredømme. Det romerske verdensrige forstår Ransmayr som en slags EU, dvs. et fornuftens fjerne centrum, hvor man i modsætning til de lidenskabelige nationalstater forsøger at fastholde, at magten ikke er en værdi i sig selv, men kun er værdifuld i det omfang, den formår at organisere den praktiske side af vores liv. EU i skikkelse af det romerske rige svarer til den fjerne, minimale retsstat, uden investering af de følelser vi plejer at forbinde med flaget og den nationale identitet, som Jürgen Habermas blandt mange andre har fremført – uden at det tilsyneladende gør dybere indtryk på hans danske proselytter på venstrefløj, der ellers engang slugte ethvert ord fra mesterens mund. Det er en roman som umuligt kunne være skrevet af en dansk, eller overhovedet en nordisk forfatter.

Om det samme gælder Ransmayrs andet hovedværk, er lidt mindre sikkert. I *Morbus Kitahara* fra 1995 (dansk 1998), der fortjent har indbragt forfatteren den europæiske Aristeion-pris, fremstilles en dystopi af et afnazificeret samfund ved navn Moor, en absurd fortælling om den totalitære freds undertrykkelse: "Hvis verdensbilledet ikke opstår af egen erfaring, men bliver afkrævet eller påtvunget én, så vil der altid være en fare for, at gamle vaner, de gamle tilbøjeligheder, genopstår, lige så snart trykket tager af. En del af denne fare, en del af modreformationen, bliver også beskrevet her i Moor: Selv om der findes denne operaagtige iscenesættelse af bods- og skyldsritualer i stenbruddet, er folks hoveder helt upåvirket af det, de deltager, de tager disse kostumer på, de gør, hvad der bliver krævet af dem, men de har ingen anelse om, hvad det handler om." (s. 413-14). Det vanskeligt ikke at læse denne skildring som en forudgribelse af de hyggelige og charmerende østrigeres hævde af deres ret til ikke at tage noget ansvar for deres landsmænds ugerninger under 2. verdenskrig.

Ransmayrs dystopi er på sin vis lige så nådesløs som den frysende skildring af den uafvendelige skæbne hos den i hvert for mig temmelig ukendte spanske forfatter Antonio Muñoz Molina. En spændende samtale med en forfatter, der deltog i borgerkrigen på Francos side, men aldrig lod sig indrullere i diktaturet. Og derfor afslører dette styres autoritære, ikke totalitære karakter, uden at benytte sig af hverken fascismens eller anti-fascismens stereotyper.

Derudover præsenteres selvfølgelig mange flere forfatterskaber, herunder så velkendte som Jan Kjærstads og Salman Rushdies. Et spøjst møde med den serbiske provinsforfatter Aleksandar Tisma i Novi Sad under indtryk af Natos bombardement af Jugoslavien i 1999 bliver det også til.

Man kommer således vidt omkring med Thomas Thurahs pædagogisk veltilrettelagte bog. Om ikke andet er man efter endt læsning i stand til at klare de fleste dannede middagskonversationer, takket være de kortfattede og ofte præcise indføringer i de mange forfatterskaber. Der drøftes også temaer om litteraturens mening og metode, som jeg slet ikke har været inde på. Men om bogen virkelig lever

op til titlens historiefilosofiske påstand om at Historien ikke er slut, tvivler jeg stærkt på.

Måske har også Thomas Thurah fejllæst Francis Fukuyamas spørgsmål og besvaret det på linie med de naive historikere, jeg nævnte i indledningen (ingen nævnt ingen glemt). At der fortælles historier, også efter 1989, er sikkert og vist. Men det har ikke noget at gøre med Historiens mulige afslutning. Det har derimod nederlaget for de totalitære utopier og erfaringen med sammenbruddet for den europæiske civilisation i holocaust. Og til disse temaer er Thurahs bog en glimrende guide, selv om det ville have været en spændende udfordring for ham at have inkluderet en historiker som Felipe Fernández-Armesto, der slutter sin tour de force over det forgangne millenium med at forudsige de uddøde kommunistiske og fascistiske dinosaurers genkomst som genoplivede kloner fra Jurassic Parc.⁷ Men så ville han have forbrudt sig mod sin påstand om at kun fiktion er litteratur. At det forholder sig således er en ærkedansk særopfattelse, der dyrkes ihærdigt på avisernes kulturside – hvor Thomas Thurahs bog har sit udgangspunkt. Men dette skønlitteraturens monopol på at være kultur burde egentlig diskuteres lidt nærmere, sådan som det også af og til sker i dette tidsskrifts spalter, uden dog at have haft påviselige følger i den øvrige kulturdebat. Den diskussion har jeg undladt at følge op og i stedet begrænset mig til at læse den behandlede fiktionslitteraturs politiske og historieteoretiske udsagn. Det er selvfølgelig ikke hele indholdet af de behandlede værker, men faktisk viser skønlitterære forfattere sig set i bagklogskabens spejl ofte at have været de allerbedste til at begribe en epoke mens den foregik. Det leverer Thomas Thurah mange gode eksempler på.

Uffe Østergård

Direktør for Dansk Center for Holocaust- og Folkedrabsstudier og Jean Monnet professor ved Center for Europæiske Kulturstudier, Århus Universitet

⁷ Felipe Fernández-Armesto, *Millenium*, London: Bantam Books 1995, 700.